

ԻՍՐԱՅԷԼ ՈՐ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԵԼԱԻ ԵԳԻՊՏՈՍԷՆ

Տրդաթ Քին. Ուզունյան

Մուտք

Աստուածաշունչի հեղինակությունը դարեր շարունակ անվիճելի ճշմարտություն ընդունուած էր աստուածաբաններուն մէջ ու ոչ ոք կը մտածէր թէ անոր մէջ կարելի ըլլար գտնել որոշ սխալութիւններ: Սակայն 19-րդ դարուն սկսող գիտութեան զարգացումով եւ զանազան հոսանքներու ազդեցութեամբ, Երոպայի մէջ սկսաւ «լայնախոհ» (liberal) աստուածաբանութեան դպրոցը: Այս հոսանքի հետետորդները ընդհանրապէս ամէն ինչ կը հիմնէին մարդու տրամաբանութեան վրայ եւ բոլորովին կը մերժէին ամէն ինչ, որ կարելի չէր բացատրել մարդկային դատողութեամբ: Ուստի ամենեւին գերբնականը կը մերժուէր եւ այն ինչ որ մարդկային չափանիշերով տրամաբանական չէր, ուրեմն եւ անընդունելի էր: Այս ձեւով սկսան Սուրբ Գիրքի մեկնաբանութեան նորանոր ոլորտներ: Մասնագէտներ, որոնք անողոքաբար սկսան խժբժել Աստուածաշունչը փորձելով «սխալներ» որոնել անոր մէջ, ի վերջոյ սկսան ամբողջովին մերժել Սուրբ Գիրքի պատմականութիւնը կամ հեղինակութիւնը: Օրինակ ժամանակակից գիտնականներ կը մերժեն Ծննդոց-Յետու գիրքերու պատմականութիւնը կամ ճշմարտութիւնը ըսելով՝ թէ անոնք «արհեստականօրէն եւ աստուածաբանութեան ազդեցումով գրի առնուած կառոյցներ»¹ են, «աստուածաբանական եւ գրական ստեղծագործութիւններ»² եւ կամ «ամենեւին լին չեն պատահած»³: Այս պարագային ներկայ ժամանակներու խնդիրը այն է թէ՛ արդեօ՞ք Ելից-Դատաւորաց գիրքերը իրենց մէջ պատմութիւն մը կը պարունակեն եւ իրօ՞ք պատմականօրէն Եգիպտոսէ ելք մը գոյութիւն ունի⁴: Բնականաբար Ս. Գրոց անսխալականութեան հաւատացող

¹ J. Maxwell Miller and John H. Hayes A History of Ancient Israel and Judah, Philadelphia: Westminster, 1986, 78. Սոյն գիրքին թուային ձեւը՝ <https://goo.gl/bnCPtR>.

² Thomas Thompson The Mythic Past: Biblical Archaeology and the Myth of Israel, London: Basic Books, 1999, 78:

³ Robert Coote, Ancient Israel: A New Horizon, Minneapolis: Fortress, 1990, 2-3:

⁴ Ըստ՝ James K. Hoffmeier, What Is The Biblical Date For The Exodus? A Response To Bryant Wood, JETS 50/2 (June 2007) 231, (Յետ այսու՝ Hoffmeier):

այլ աստուածաբաններ եւ գործի լծուեցան եւ սկսան այդ ուղղութեամբ ջատագովական գիտական աշխատանք տանիլ: Սոյն պայքարը կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Ուստի զուգահեռաբար առաջացան քանի մը հոսանքներ.

- Ա. Անոնք որոնք կը հաւատան թէ Ս. Գիրքը յայտնութեամբ գրուած է, ուստի եւ անսխալական է ան թէ հոգեւոր, թէ բարոյական եւ թէ պատմականօրէն:
- Բ. Անոնք որոնք կը հաւատան թէ Ս. Գիրքը յայտնութեամբ գրուած է եւ անսխալական է հոգեւոր ու բարոյական տեսակէտէ սակայն ո՛չ պատմականօրէն:

- Գ. Անոնք որոնք կը մերժեն Ս. Գիրքի յայտնութեամբ գրուած ըլլալը: Բնականաբար անոր մէջ կը գտնուին սխալներ ամէն տեսակէտէ:

Ուրեմն այս աշխատասիրութեամբ մեր նպատակը պիտի ըլլայ արդի Սուրբ Գրային աշխատանքներու եւ հետազոտութիւններու մասին համեստ նմոյշ մը ներկայացնել հայ աստուածաբանական աշխարհին, գործածելով այս պայքարի կարեւորագոյն նիւթերէն մէկը՝ «Ելքի թուականը»: Այս նիւթը արեւմտեան աստուածաբանական գիտական շրջանակներու ամենաբարդ խնդիրներէն մին ըլլալու հանգամանքն ունի, հետեւաբար բուն պայքար կը մղուի այս հարցին կապակցութեամբ:

Ինչո՞ւ կարեւոր է այս պայքարը: Որովհետեւ պահպանողական գիտնականներ այն վտանգը կը տեսնեն թէ «ազատախոհ» դպրոցը եթէ կարողանայ անառարկելի փաստերով հաստատել իր տեսակէտը, մեծ հարուած մը հասցուցած կ'ըլլայ Աստուածաշունչի անսխալականութեան վրայ, ուստի եւ անոր հեղինակութիւնն ու հրահանգիչ պարտադրանքները կը նսեմանան¹:

Այժմ քննենք ու տեսնենք թէ ինչ է նիւթը.

Ելք յԵգիպտոսէ

Հին Կտակարանի ամենակարեւոր դէպքը պէտք է ըսել, որ Իսրայէլի ժողովուրդին Եգիպտոսէն ելքն է: Աստուծոյ փրկագործական ծրագրի մեծագոյն գործերէն եւ մարդկային պատմութեան կարեւորագոյն իրադար-

¹ Նոյն արտայայտութիւնը կ'ունենայ Bruce K. Waltke տարուած աշխատանքին կարեւորութիւնը շեշտելով: Bruce K. Waltke, *Palestinian Artifactual Evidence Supporting the Early Date of Exodus*, *Bibliotheca Sacra* 129 (January - March 1972), 33-47: (Յետ այսու Waltke) Սոյն գիրքին թուային ձեւը՝ <https://goo.gl/tqQwz8> [01.02.2012]:

ճութիւններէն մէկն է, որ իր մէջ կը պարունակէ նաեւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի Յարութեան խորհուրդը, ինչպէս կ'ըսէ շարականագիրը, համեմատելով Քրիստոսի խաչելութիւնն ու Յարութիւնը Ելքին հետ. «եւ ազատեաց յանմարմին փարաւոնէ զնոր Իսրայէլ» (Աւագ Օրհ. ԳԿ Բ. տուն):

Դարեր շարունակ այս խնդիրը ոչ մէկ առարկութեան հանդիպած է եւ գիտական աշխարհին ալ զայն շատ քիչ քննարկած է: Որպէս բացարձակ ճշմարտութիւն ան աւելի շատ աստուածաբանական եւ բարոյական մեկնաբանութիւններու առարկայ ըլլալով գործածուած է: 1840ական թուականներուն հանրածանօթ Եգիպտագէտ Richard Lepsius առաջարկած է, թէ Ելքը տեղի ունեցած պէտք է ըլլայ Ռամսէսեան ժամանակաշրջանին¹: Այս տեսութիւնը ընդունելութիւն գտած է: 20-րդ դարու մեծ գիտնականներէն William F. Albright մանաւանդ 1930 եւ 1936 թուականներուն Պաղեստինի մէջ իր կատարած պեղումներէն յետոյ, ըսած է թէ՛ Աւետեաց երկրի գրաւումը, ձեռամբ Նաւեան Յեսուի, տեղի ունեցած է Ն. Ք. 13-րդ դարուն²: Այսինքն Ելքը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ 13-րդ դարու առաջին կէսին: Միւս կողմէ 1925ին J. W. Jack հակազդած էր 13-րդ դարու տեսութեան եւ առաջարկած՝ 15-րդ դարու ելքի տեսութիւնը: Ան Ռամսէս անունը, որ կը գտնուէր Ելք 1. 11ի մէջ կը նկատէր խմբագրական նորացում (editorial update)³:

Այսպէսով սկսաւ «Վաղ» եւ «Ուշ» ելքի խնդիրը եւ երկու տեսութիւններու մասին առ այսօր կը շարունակուին տարուիլ մեծ աշխատանքներ, որոնց մասին մանրամասն պիտի խօսինք ստորեւ:

«Ուշ ելք»

Նախ քննենք Albrightի եւ ապա անոր այս տեսութեան նուիրեալ «Ուշ

¹ C. Richard Lepsius, Briefe aus Ägypten, Äthiopien und der Halbinsel des Sinai, geschrieben in den Jahren 1842–1845, während der auf Befehl sr. Majestät des Königs Friedrich Wilhelm IV von Preussen ausgeführten wissenschaftlichen Expedition, von Richard Lepsius (Berlin: W. Hertz, 1852): Ըստ՝ Hoffmeier, 231:

² William F. Albright, Archaeology and the Date of the Hebrew Conquest of Palestine, BASOR 58 (1935) 10-18; Նոյն, Further Light on the History of Israel from Lachish and Megiddo, BASOR 68 (1937) 22-26; Նոյն, The Israelite Conquest of Canaan in the Light of Archaeology, BASOR 74 (1939) 11-23: Ըստ՝ Bryant G. Wood, JETS 48, September 2005, 475-76: (Յետ այսինքն՝ Wood):

³ J. W. Jack, The Date of Exodus, Edinburg, T&T Clark, 1925: Ըստ՝ Hoffmeierի, 233:

ելք»ի համակիրներու փաստարկները¹:

ա. Կործանած քաղաքներ

Albright նիւթին կը մօտենար անտեսաց երկրի գրաւման ժամանակ տեղի ունեցած կործանումներու տեսանկիւնէն եւ կ'առանձնացնէր երեք քաղաքներ՝ Debir (որ զայն կը նոյնացնէ Tell Beyt Mirsimի հետ), Bethel (որ զայն կը նոյնացնէ Beitinի հետ) եւ Lachish, որոնք հնագիտականօրէն փորուած եւ հետազօտուած են 1930-ական թուականներուն: Այս քաղաքներուն մէջ ահաւոր կործանումներ տեղի ունեցած են: Albright այս պատահարներուն համար կու տայ Ն. Ք. 13-րդ դարը զանոնք նկատելով եւ գործածելով որպէս 13-դարու գրաւման տեսութեան ապացոյց²: Իսկ նigael նadinին պեղումներէն վերջ այս ցանկին միացաւ նաեւ Hazor քաղաքը³:

բ. Ռամսէս անունը

Իսկ Kenneth A. Kitchen Ելից 1.11 համարի մէջ նշուած «եւ շինեցին քաղաքս մթերից Փարաւոնի, զՓիթոն եւ զՌամսէս (նշումը մերն է)» խօսքերուն վրայ եւ զայն կը նոյնացնէ Մեծ Փարաւոն Ռամսէս Բ ի՝ (Ն. Ք. 1279 - 1213)⁴ Եգիպտական գահին 19-րդ գերդաստանի 3-րդ գահակալին հետ⁵: Նաեւ ցոյց կու տայ այն փաստը թէ նախ քան 19-րդ գերդաստան

¹ Albrightի հետ համախոհ են նաեւ G. E. Wright, որ կը պատկանի մէկ վերջի սերունդին եւ Kenneth A. Kitchen, որ ներկայ ժամանակներու առաջադէմ գիտնական մըն է :

² Albright, նշուած աշխատութիւններ:

³ **Yigael Yadin**, et al., Hazor I, Jerusalem, 1958: Նոյն, et al., Hazor II, Jerusalem, 1960: Ըստ՝ Wood, 475-76:

⁴ Մասնագէտներու մէջ անորոշութիւն մը գոյութիւն ունի Ռամսէս Բ ի եւ Մերնեփթաի տարիներուն մասին: Որոշ մասնագէտներ Ն. Ք. 1290 թուականը կ'առաջարկեն Ռամսէս Բ ի գահակալութեան համար: Տե՛ս Douglas Petrovich, Amenhotep II And The Historicity Of The Exodus-Pharaoh, TMSJ 17/1 (Spring 2006), 81; Chronology of the old testament, The Exodus and Conquest, New Bible Dictionary, Second Edition, Inter-Varsity press, Leicester, England, Tyndale House Publishers, Inc., Wheaton, Illinois, USA, 1986, 191: (Յետ այսու՝ Bible Dictionary) Ուսումնասիրութեան մէջ այս նիւթը պիտի չքննարկենք եւ իւրաքանչիւր մասնագէտի տեսակէտը ներկայացնելով միայն պիտի բաւարարուինք :

⁵ **K. A. Kitchen**, Ancient Orient and Old Testament. London: Inter-Varsity Press, 1966. Hbk. pp.191. Սոյն գիրքին էլեկտրոնիկային ձեւը՝ <https://goo.gl/vjL4h2>: (Յետ այսու՝ Ancient) Նաեւ K.A. Kitchen, On the Reliability of the Old Testament, Grand Rapids, Eerdmans, 2003, 256, 309-310: (Յետ այսու՝ Kitchen): Սոյն գիրքին էլեկտրոնիկային ձեւը՝ <https://goo.gl/4uAPBD> [27.01.2012]: Նոյն եզրակացութեան կը յանգի James Hoffmeier իր

ոչ մէկ Փարաուն Ռամսէս անունը չէ գործածած¹: Իսկ ինչ կը վերաբերի 19-րդ գերդաստանի հիմնադիր Ռամսէս Ա ի (Ն.Ք. 1305-1304), ինքը այնքան կարճ գահակալութեան շրջան մը ունեցած է, որ կարելիութիւնը չկայ թէ բոլոր պատահարները տեղի ունեցած ըլլան իր գահակալութեան ժամանակ:

գ. Merneptahի յուշարձանը²

Albright նաեւ հիմնուելով Merneptahի կողմէ կանգնուած Փարաունի յուշարձանին վրայ գտնուող «թագաւորութեան չորրորդ տարին» եւ «Իսրայէլ անապատացած է, անոր սերմերը չկան» արձանագրութեանց վրայ, որոշ քննադատելի հաշուարկումներով, ատենաց երկրի գրաման համար կ'առաջարկէ Ն. Ք. 1230 թուականը: Ապա անցնելով Իսրայէլի 40 տարիները այս թուականը կը հասնի մինչեւ Ն. Ք. 1270: Իսկ G. E. Wright գրաման թուականին համար կ'առաջարկէ Ն. Ք. 1250: Սակայն այս ալ ուրիշ դժուարութիւն մը կը բարդէ ելքը տանելով Ն. Ք. 1290 թուականներուն³:

դ. Հնգամատեանին մէջ գտնուող ուխտի կաղապարը

Kitchen առանձնացնելով Ելից, Թուոց, Բ. Օրինաց եւ Յեսու 24րդ Գլուխը կը կազմէ հետեւեալ ուխտի կաղապարը.

յօդուածին մէջ: James Hoffmeier, What Is The Biblical Date For The Exodus? A Response To Bryant Wood, JETS 50 June 2007, 225-247: Այս տեսութիւնը Աստուածաշունչի անսխալականութեան հաւատացող շրջանակներու մէջ իսկ ընդունելութիւն գտած է: Կարգ մը Աստուածաշունչի Բառարաններ, զորս պատրաստուած են ատեսարանականներու կողմէ, հետեւելով Albrightի եւ Kitchenի մօտեցման, այս տեսութեան տեղ կու տան իրենց սինակներուն մէջ՝ բացատրել ջանալով անհամաձայնութիւնները Սուրբ Գրային տունակներու հետ: Տե՛ս Paul Lawrence, The Lion Atlas of Bible by Lion Hudson Oxford, England, 2006, 36-37: (Յետ այսու՝ Lawrence); Ralph L. Smith, Holman Bible Dictionary, <http://www.studydrive.org/dic/hbd/view.cgi?number=T1975> [27.01.2012]; Bible Dictionary 190-191:

¹ Kitchen, 256:

² Merneptahի գահակալութեան մասին ալ տարակարծութիւններ գոյութիւն ունին:

³ G. E. Wright, Biblical Archaeology, Philadelphia, 1975, 60,71. Ըստ՝ Waltke, 35: Թէեւ չկրցանք գտնել թէ Wright ինչ թուական կ'առաջարկէ Ռամսէս Բ ի գահակալութեան համար, սակայն այս առաջադրանքը լուրջ նեղութիւն կը ստեղծէ Ռամսէս Բ ի գահակալութիւնը Ն. Ք. 1279 յայտարարող եւ զայն «Ելք»ի Փարաունը ընդունող մօտեցման հետ: Հաւանաբար Wright Ռամսէս Բ ի գահակալութիւնը Ն. Ք. 1290ին ընդունող տեսութեան կը հետեւէր:

Վերնագիր

Պատմական նախարան

Համաձայնություն

Աանդական տէքստ

Վկայություն

Օրհնություն

Անէծք¹

Նաեւ հետեւեալն է ուշ երկրորդ հազարամեակի (Ն. Ք. 1400-1200)

Հիթիթեան ուխտի կաղապարը.

Վերնագիր

Վկայություն

Համաձայնություն

Երդում

Անէծք

որ ըստ Kitchenի շատ նման է հնգամատեանի ուխտի ձեւին²: Եզրակացնալով թէ քանի նոյն կաղապարը ունին, ուստի նոյն ժամանակներուն պէտք է գրուած ըլլան եւ այս մէկը «Ուշ Ելքի» իբրեւ ապացոյց կը գործածէ:

ե. Ապարանքի չգոյություն՝ Նեղոսի գետեզերքին մէջ

Նաեւ ան կը պնդէ թէ Նեղոսեան գետի ափին թագաւորական պալատ մը նախ քան 1320ական թուականները գոյություն չէ ունեցած³: Նոյնը կը կրկնէ Paul Lawrence ըսելով թէ 18-րդ գերդաստանի ժամանակ երկրին մայրաքաղաքն էր հարաւային Եգիպտոսի Թէպէս քաղաքը: Իսկ Ռամսէս Բ ի մայրաքաղաքը գետին եզերքը գտնուող Փի Ռամսէս քաղաքն էր⁴: Ուստի Ելք 2. 5-10 համարներու մէջ յիշուած պալատը պէտք է կառուցուած ըլլայ Ն. Ք. 1320 թուականէն յետոյ:⁵

զ. Երիքովի գրաման թուականի մասին շփոթ

Հնարան John Garstang 1930 եւ 1936 թուականներուն Երիքովի մէջ պեղումներ կատարելով քաղաքի կործանման թուականը Ն. Ք. 1400

¹ Kitchen, 284:

² Kitchen, 283-294:

³ Kitchen, 310, 319, 344, 353:

⁴ Այս մասին տես. Lawrence, 37:

⁵ Lawrence 48:

ականներուն կը դնէ¹: Իսկ Kathleen Kenyon հակազդելով John Garstangին, ըսած է թէ իր կատարած պեղումները ցոյց կու տան, որ Երիքովը Ն. Ք. 1550 ական թուականներուն կործանած պէտք է ըլլայ: Այսինքն կործանումը ոչ թէ Յեսուի այլ Եգիպտոսէն վտարուած Հիքսոսներու յարձակման հետեանքով տեղի ունեցած է²:

Lawrence կը գործածէ Kathleen Kenyonի առաջադրած փաստերը ու մերժելով Garstangի առաջարկը, անտեսաց երկրի գրաման թուականը կը դնէ Ն. Ք. 1230 ական թուականները: Նաեւ կը շեշտէ Երիքովի փլուզման մասին Ն. Ք. 1400 եւ Ն. Ք. 1230 ական թուականներէ մեզի հասած բոլոր ապացոյցներու նուազութիւնն ու առհասարակ չգոյութիւնը³:

Առ այժմ համառոտաբար տեսանք «Ուշ ելք»ի տեսութեան հետեւորդ-

¹ **John Garstang**, The Date of the Destruction of Jericho, Palestine Exploration Fund Quarterly Statement (PEFQS) 1927, pp. 96-100; Jericho: Sir Charles Marston's Expedition of 1930, PEFQS 1930, pp. 123-125; A Third Season at Jericho, PEFQS 1932, p. 149; Jericho and the Biblical Story, in Wonders of the Past, ed. J.A. Hammerton, New York: Wise, 1937, p. 1216; Jericho: City and Necropolis, University of Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology (LAAA) 19 (1932), pp. 3-22, 35-54; LAAA 20 (1933), pp. 3-42; LAAA 21 (1934), pp. 19-136; LAAA 22 (1935), pp. 143-184; LAAA 23 (1936), pp. 67-76. Ըստ՝ Brianth G. Wood, Did the Israelites Conquer Jericho? A New Look at the Archaeological Evidence, <https://goo.gl/EfZwYN> [20.02.2012]: (Յետ այստե՛ Wood, Jerico).

² **Kathleen Kenyon**, British School of Archaeology in Jerusalem Excavations at Jericho 1952, PEQ 1952, pp. 4-6; Excavations at Jericho 1952, PEQ 1952, pp. 62-82; Excavations at Jericho, 1953, PEQ 1953, pp. 81-96; Excavations at Jericho, 1954, PEQ 1954, pp. 45-63; Excavations at Jericho, 1955, PEQ 1955, pp. 108-117; Excavations at Jericho, 1956, PEQ 1956, pp. 67-82; Excavations at Jericho, 1957-58, PEQ 1960, pp. 88-113. Digging Up Jericho, London: Ernest Benn, 1957; Jericho, in Archaeology and Old Testament Study (AOTS) ed. D. Winton Thomas, Oxford: Clarendon, 1967; The Middle and Late Bronze Age Strata at Megiddo, Levant I 1969; Palestine in the Time of the Eighteenth Dynasty, in Cambridge Ancient History (CAH3), Vol. 2.1, ed. I.E.S. Edwards et al., Cambridge: The University Press, 3rd ed., 1973; Archaeology in the Holy Land, New York: Norton, 4th ed., 1979: Նաեւ Thomas A. Holland-ի հետ միասին՝ Kathleen Kenyon and Thomas A. Holland, Excavations at Jericho, Vol. 3: The Architecture and Stratigraphy of the Tell, Jericho 3, ed. Thomas A. Holland, London: BSAJ, 1981; Excavations at Jericho Volume 4: The Pottery Type Series and Other Finds, Jericho 4, London: British School of Archaeology in Jerusalem [BSAJ], 1982; Excavations at Jericho Volume 5: The Pottery Phases of the Tell and Other Finds, Jericho 5, London: BSAJ, 1983. Ըստ՝ Wood, Jerico:

³ Lawrence, 48:

ներու հետապնդած ապացոյցները: Այժմ տեսնենք «Վաղ Ելք»ի տեսութեան համակիրներուն մերժեցումները:

«Վաղ Ելք»

«Վաղ Ելք»ի տեսութիւնը կը ջատագովէ թէ ելքը տեղի ունեցած է մօտաւորապէս 1447 կամ 1446 թուականներուն¹: Այս տեսակէտի պաշտպանները կը հիմնուին Սուրբ Գրոց վկայութիւններու տուեալներուն վրայ²:

ա. Գ. Թագ. 6.1

Կարեւորագոյն տուեալը կը կայանայ այն հաշուարկման վրայ, որ կը գտնուի Գ. Թագաւորաց գիրքին մէջ, ուր կ'ըսէ. «Եւ եղև յամին **չորեք-հարիւրորդի եւ ութսներորդի**³ (նշումը մերն է) ելանելոյ որդւոցն Իսրայելի յեգիպտոսէ, յամին չորրորդի ամսեանն երկրորդի թագաւորելոյ արքային Սողոմոնի ի վերայ Իսրայելի՝ շինէր զտունն Տեառն» (Գ. Թագ. 6.1): Գիտական շրջանակներու մէջ լայն ընդունելութիւն գտած է թէ Սողոմոն գահակալած է Ն. Ք. 970 թուին⁴: Ուստի Տաճարին հիմնարկէքը կատարած պէտք է ըլլայ մօտաւորապէս Ն. Ք. 967 թուին: Երբ այս թուականին վրայ աւելցնելով վերոյիշեալ համարին մէջ նշուած տարիներու թիւը կը հասնինք 1447ական թուականներուն, մէկ տարի ուշ կամ կա-

¹ Տարբերութիւնը կը կայանայ այն անհամաձայնութենէն թէ արդեօք ո՞ր տարին վերջնականապէս գահակալած է Սողոմոն թագաւոր: Ն. Ք. 970ը կը ծանրակշռէ: Աշխատանքը չխճողելու համար չենք խորանար այս նիւթին մէջ, քանի որ բոլոր տարբերութիւնը ընդամենը 1 տարի է:

² Տարբեր գիտնականներու աշխատութիւններու հաւագածոյ մը պատրաստած է՝ D. Massimiliano Lorenzini http://www.frontlinemin.org/print.asp?page=/exodus.asp#N_3_ [18.01.2012]

³ Թէեւ մեր գործածած Գրաբար թարգմանութեան մէջ (որ կը հետեւի եօթանասնից բնագրի) քառասներորդ կը գրէ սակայն երբայական բնագիրը դրած է 𐤑𐤍𐤏𐤍𐤐 (Պիշմոնիմ) որ կը թարգմանուի «ութսներորդի»: Ուստի մենք յարմար կը նկատենք սոյն թիւը եւ մեր յետագայ հաշուարկումները պիտի կատարենք այս ուղղութեամբ:

⁴ Հին Ուխտի Ժամանակագրութեան մասին լայն ուսումնասիրութիւններ կատարուած են: Ուստի մեր այս ուսումնասիրութեան մէջ տրուած թուականներու ճշտումները հիմնուած են սոյն աշխատութիւններու վրայ: Քանի մը օրինակներու մասին տես՝ Edwin R. Thiele, *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings*, 2d ed. Grand Rapids: Eerdmans, 1965; Rodger C. Young *JETS* 46/4, December 2003, 589-603; Dr. Floyd Nolen Jones, *The Chronology of Old Testament: A return to Basics*, 15th Edition Revised and Enlarged with Extended Appendix, KingsWord Press, USA, 2002. Թուային ձեւը՝ <https://goo.gl/NF9nDv> [17.10.2017]:

նույն: Այսինքն երկու առաջադրանքներու մէջ մօտաւորապէս 170 տարիներու տարբերութեան միջոց մը կը գտնուի:

բ. Դատ. 11.26

Երկրորդ Սուրբ Գրային տուեալը մեզ կը հասնի Դատաւորաց Գրքէն: Յեփթայէ կ'ըսէ. «Ի բնակելն Իսրայէլի. . . առ եզերք Յորդանանու ամս **երեք հարեր** (նշումը մերն է)» (Դատ. 11.26): Յեփթայէ ապրած է Ն. Ք. 1100- Ն. Ք. 1070ական թուականներու միջեւ: Եթէ այս թուականին աւելցնենք 300 տարին ու Իսրայէլի ժողովուրդին անապատին մէջ անցուցած 40 տարին նաեւ աւետեաց երկրի գրաւման տարիները՝ Յեսուի առաջնորդութեամբ, կը հասնինք մօտաւորապէս «Վաղ ելք»ի ջատագով գիտնականներու առաջարկած թուականներուն:

գ. Գործք. 13. 18-20

Երրորդ տուեալը կու գայ Նոր Կտակարանէն: Պօղոս Առաքեալ երբ կը խօսի Պիսիդեան Անտիոքի ժողովարանին մէջ, Ելքէն վերջ մինչեւ աւետեաց երկրի գրաւումը ու խաղաղութեան հաստատումը անցնող ժամանակաշրջանը **«ամս չորեքհարիւր եւ յիսուն** (նշումը մերն է)» (տես՝ Գործք. 13. 18-20) ըլլալով կու տայ: Եթէ նկատի ունենանք թէ Դաւիթ մօտաւորապէս Ն. Ք. 1000-995 թուականներու միջեւ¹ գրաւեց Երուսաղէմը եւ շուրջի բոլոր թագաւորութիւնները հնազանդեցուց իրեն եւ գումարենք 450 տարին այս թուականին վրայ, կը հասնինք Ն. Ք. 1450-1445 թուականին: Gleason Archer այս մօտեցումը կը հաստատէ գործածելով Բ. Օրինաց 12. 10 համարը ուր կ'ըսէ. «Եւ հանգուցէ զձեզ յամենայն թշնամեաց ձերոց որ շուրջ զձեզ իցեն...»: Ան «հանգուցէ զձեզ»ի մէջ կը տեսնէ Դաւիթին Երուսաղէմ քաղաքը գրաւելը եւ իր շուրջ գտնուող թշնամիներէ հանգիստ գտնալը՝ որ Իսրայէլի թագաւորութեան կատարեալ խաղաղութեան հասնելու ժամանակը կը նկատուի²:

Նաեւ «Վաղ ելք»ի ջատագովները երբ սկսան պատասխանել հակա-

¹ Այս Թուականին կը հասնինք հետեւեալ հաշուարկումով: Դաւթի մասին կը վկայուի թէ 33 տարի գահակալեց Երուսաղէմի մէջ: (Բ. Թագ. 5.5) Եւ քանի մը տարի վերջուայ համար կը վկայէ թէ «Տէր հանգոյց զնա յամենայն թշնամեաց իւրոց շուրջանակի» (Բ. Թագ. 7.1): Սողոմոնի գահակալած 970 թուին կը գումարենք 33ը եւ կը հասնինք Ն. Ք. 1003 Թուին: Ուրեմն Բ. Թագ. 7.1ի վկայութիւնը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ վերոյիշեալ ժամանակաշրջանին:

² **Gleason Archer**, A Survey of Old Testament Introduction, Chicago, Moody Press, 1994, 239:

դիր կողմին, գտան թե՛ Սուրբ Գրային եւ թե՛ հնագիտական բազմաթիւ ապացոյցեր, որոնց մասին պիտի արտայայտուինք շարունակաբար:

Ուրեմն զուգահեռաբար տեսանք երկու կողմերուն գլխաւոր առաջադրանքները, առանց մանրամասն քննելու կողմերուն պաշտպանած փաստերու մասին տուած պատասխաններն եւ իրարու հակառաջարկ ապացոյցերը: Արդ կը սկսինք քննարկել երկու կողմերու պատասխանները եւ իրարու դէմ առաջքաշած ապացոյցերը:

«Ուշ Ելք»ի հետեւորդներուն պատասխանները տրուած՝ «Վաղ Ելք»ի ապացոյցներուն

Ա. 480 տարին հասկնալ այլ ձեւով

Ըստ Kitchen-ի եւ իր համակիրներու Գ. Թագաւորացի մէջ գրուած 480 թիւը պէտք է հասկնալ այլ ձեւով: Անոնք կը մտածեն թէ 480 տարին կը նշանակէ իրաքանչիւր 40 տարիի համար հաշուած 12 սերունդ: Ուրեմն 40ը կը նկատուի որպէս տիպական կամ կատարեալ սերունդի ժամանակ: 480ը կ'ըմբռնուի փոխաբերական իմաստով: Եւ որովհետեւ այս սերունդները կրնան աւելի կարճ ապրած եւ կամ իրարու հետ խաչածեւտուած ըլլան ուստի այս շրջանը ընդհանրապէս կը համարեն աւելի կարճ¹:

Բ. Յեփթայէն ընդունիլ որպէս տգէտ

Kitchen Դատաւորաց գիրքի սոյն տուեալը կը նկատէ որպէս տգէտ մարդու մը Ամմորացիներուն առջեւ կատարած անտեղի ու չափազանց յոխորտումը: Ան կը մերժէ ընդունիլ «տգէտ» Յեփթայէի խօսքը, առանց որեւէ ուրիշ քննարկման²:

Իսկ Գործք. 13. 18-20ի մէջ Պօղոս Առաքեալի խօսքերու մասին առ այժմ չենք հանդիպած որեւէ առարկութեան:

Ինչպէս յստակօրէն կը տեսնենք, Սուրբ Գրային տուեալներու մասին «Ուշ Ելք»ի պատասխանները համոզիչ բացատրութիւններ ըլլալէ շատ հեռու են:

«Վաղ Ելք»ի ջատագովներու պատասխանները

Ա. Ինչո՞ւ կարելի չէ 480 տարին հասկնալ այլ ձեւով

ա. Bryant G. Wood յստակ կերպով ցոյց կու տայ թէ 480 տարին նկատել որպէս իրաքանչիւր 40 տարիի համար հաշուած 12 սերունդ, ամենե-

¹ Kitchen, 307; Lawrence, 36:

² Kitchen, 308:

ին հիմք է զուրկ ու սխալ մեկնաբանություն մըն է: Սուրբ Գիրքի մէջ կարելի չէ հանդիպիլ այսպիսի տրամաբանութեան կամ առաջադրանքի: Նաեւ Ելքէն մինչեւ Սողոմոն ոչ թէ 12, այլ 19 սերունդներ գոյութիւն ունին:¹ Իսկ եթէ իւրաքանչիւր սերունդի համար որդեծննդեան միջին տարիք սահմանենք 25ը, կը հասնինք $19 \times 25 = 475$ տարիներու, որ մօտաւորապէս կը համապատասխանէ «Վաղ ելք»ի տարիներուն²: Նաեւ Ահարոնէ մինչեւ Ազարիա Քահանայապետներու 14 սերունդ նշուած է Ա. Մնացորդաց 6. 3-10 համարներուն մէջ: Եթէ նկատի ունենանք թէ Քահանայապետները այն ժամանակ կը պաշտօնավարէին ցմահ, թէւ որոշ վերապահութեամբ, կրնանք ըսել թէ 14 Քահանայապետի համար 480 տարուայ շրջանը հազիւ կ'ապահովէ բաւարար ժամանակամիջոց մը:

բ. Միւս կողմէ Umberto Cassuto կատարած է աշխատանք մը Եբրայեցերէն թիւերու վրայ: Ան յայտնաբերած է թէ թիւերը տրուած են երկու ձեւերով.

I. նախ փոքրը եւ ապա մեծը, օրինակ՝ ութսուն եւ չորս հարիւր

II. նախ մեծը եւ ապա փոքրը, օրինակ՝ հարիւր եւ քսան

Եւ ան հասած է այն եզրակացութեան թէ առաջին ձեւը միշտ օգտագործուած է ցոյց տալու ճշգրիտ թիւ եւ ոչ թէ մօտաւոր կամ յարաբերական: Իսկ երկրորդը ցոյց կու տայ մօտաւոր թիւ³:

Բառը որ գրուած է Գ. Թագ. 6.1 մէջ **וַיִּשְׁׁרְבֵׁם מִיַּד הַיָּם** է, որ կը թարգմանուի «ութսուն տարի եւ չորս հարիւր տարի»: Ուստի կը նշանակէ թէ ան դրուած է ճշգրիտ ձեւով:

Բ. Ինչո՞ւ կարելի չէ մերժել «տգէտ» Յեփթայէի խօսքը

Եթէ մինչեւ իսկ պահ մը ընդունինք թէ Յեփթայէն տգէտ էր եւ այս խօսքերը Աստուածային ներշնչումով չեն գրուած, նորէն կարելի չէ անոր խօսքը մերժել հետեւեալ պատճառով.

Հաշուենք տարիները, զորս անցած են Ելքէն մինչեւ Սամուէլի մահը:

¹ **Սկսեալ Կորէխէն**, որ ընդդիմացաւ Մովսէսի (Թուոց 6.1) մինչեւ երգահեն Էման (Ա. Մնաց. 6.33-37), որ Դաւիթի շրջանն է (Ա. Մնաց. 6.31, 15.16-17) 18 սերունդներ արծանագրուած են: Մէկ սերունդ անլցնելով Սողոմոնի շրջանին հասնելու համար կը գտնենք 19 սերունդներ:

² Wood, 484-486:

³ **Umberto Cassuto**, The Documentary Hypothesis and the Composition of the Pentateuch, Shalem Press Jerusalem 2006.

- ա. 40 տարի Իսրայել անապատի մէջ
- բ. 20 տարի Յեսուի առաջնորդութեամբ անտեսաց երկրի գրաւումը
- գ. 85 տարի Յեփթայէի¹ մահէն մինչեւ Սամուէլ
- դ. 20 տարի Սամուէլ որպէս Դատաւոր

Կը հասնինք 165 տարիներու: Եթէ նկատի առնենք «Ուշ ելք»ի թուականը (Ն. Ք. 1270) եւ անկէ հանենք Սամուէլի մահուան մօտաւոր թուականը (Ն. Ք. 1010)² մեր ձեռքը կ'ունենանք 260 տարիներ: Եւ եթէ այս թիւէն հանենք 165 տարիները Յեսուէն մինչեւ Յեփթայէ կը մնայ միայն 95 տարիներ: Ուստի անկարելի է Յեսուէ մինչեւ Յեփթայէ եղած բոլոր անցուդարձերը տեղաւորել այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ: Իսկ «Վաղ ելք»ը կապահովէ մօտաւորապէս 260-270 տարիներ, որ անելի ընդունելի է:

Նաեւ ուրիշ պարագայ մըն ալ կը յարուցանէ նոյն դժուարութիւնը: Դատաւորաց գիրքի մէջ, Գոթոնիէլի դատաւորութեան շրջանէն մինչեւ Սամփսոնի մահը տրուած թուականներու գումարը կը հասնի 410 տարիներու: «Վաղ ելք»ի ապահոված շրջանը իսկ անբաւարար կը մնայ (մօտաւորապէս 360 տարիներ) տարիներու այս թիւը պարփակելու³: Այլ ուր մնաց «ուշ ելք»ի սղած 170 տարիներէ յետոյ կարենալ բոլոր պատմութիւնը համակարգել, առանց տրամաբանութեան սահմանները եւ Սուրբ Գիրքի պատմական հերթականութիւնը խախտելու⁴:

Նաեւ քննենք «Ուշ ելք»ի ջատագովերու փաստարկները:

- ա. Ինչո՞ւ Deber, Bethel, Lachish եւ Hazorի կործանումը չեն կրնար ապացոյց ծառայել «Ուշ գրաւման» կամ «Ուշ ելք»ի:

Wood ցոյց կու տայ թէ Deber եւ Bethelի մէջ կատարուած պեղումները ցոյց կու տան թէ կործանումը կատարուած է Ն. Ք. 1177 թուականին եւ ոչ

¹ Յեփթայէի ճշգրիտ թուականը յայտնի չէ սակայն Ն. Ք. 1070-է անելի վերջ չի կրնար ըլլալ:

² Այս եզրակացութեան կը հասնինք այն հաշուարկով թէ Դաւթի Ն. Ք. 995-ի երուսաղէմի գրաւումէն, մօտաւորապէս 15 տարի առաջ Սամուէլ մեռած էր:

³ Սոյն նիւթը կարծել կու տայ թէ պատմուած պարագաներու մէջ թուականական խաչաձեւումներ եղած են, եւ կամ պարագաներու մնացորդ ժամանակը, այսինքն մինչեւ իսկ նոյն տարուայ մէջ պատահած անցումները 1 տարի հաշուած ըլլան:

⁴ Հակառակ թէ «ուշ ելք»ի կողմնակից է Lawrence ալ նոյն մտահոգութիւնը կը յայտնէ: Lawrence, 58:

աւելի կանուխ: Իսկ Lachishին համար կու տայ Ն. Ք. 1160ական թուականները: Ուստի 1230ականներու կործանումի մը մասին խօսիլ կարելի չէ¹:

Իսկ Hazorի մասին ինչպէս ըսինք մեծ աշխատանք կատարած է Yigael Yadin² (1917-1984): Ան ցոյց կու տայ թէ Hazorի մէջ տեղի ունեցած են երեք զատ ժամանակներու մէջ մեծ կործանումներ՝ Ն. Ք. 1400, Ն. Ք. 1300 եւ Ն. Ք. 1230 (այս վերջինը հիմնական եւ վերջնական կործանում մը եղած է): Ան Ն. Ք. 1300ը կը վերագրէ Փարաւոն Seti Iի զօրաշարժին: Իսկ Ն. Ք. 1230ը կ'ընդունի գրաման թուական: Սակայն կայ խնդիր մը, եթէ այս կործանումը Յեսուի ձեռամբ տեղի ունեցած է, ապա Դեբորայ եւ Բաղաքին պատերազմած Hazorի թագաւորը ո՞ր քաղաքէն կու գար: Թէեւ այս գաղափարին կը հակազդէ James K. Hoffmeier, ընդդէմ Woodի, ըսելով թէ Դատաւորաց գիրքին մէջ չի խօսուիր Hazorի կործանումի, այլ միայն անոր թագաւորին մասին: Սակայն չըսէր թէ, եթէ Hazor կործանած է նախ քան դատաւորաց շրջանը, ապա ո՞ր քաղաքի մասին կը խօսի Դատաւորաց գրքի 4րդ գլխին մէջ եւ առանց քաղաքի ինչպէ՞ս թագաւոր մը կրնայ ըլլալ: Նաեւ կարելի չէ ըսել թէ 1230է վերջ քաղաքը վերականգնուած ըլլայ, քանի որ մինչեւ Սողոմոնի ժամանակ (Գ. Թագ. 9.15) այդպիսի շինարարութիւն մը ամենեւին տեղի չէ ունեցած: Ուստի աւելի տրամաբանական է Ն. Ք. 1400ի կործանումը տալ Յեսուի, Ն. Ք. 1300ը՝ Փարաւոն Seti Iի եւ Ն. Ք. 1230ի կործանումը երկու համբաւուոր դատաւորներու՝ Դեբորայ եւ Բաղաքի³:

բ. Ինչո՞ւ Ռամսէս Բ չի կրնար ըլլալ Փի-Ռամսէսի շինարարը եւ ելքի Փարաւոնը:

Նախ Սուրբ Գրային հերդականութիւնը չի յարմարիր: Կ'ըսուի թէ Ռամսէսն էր, որ շինել տուաւ Փի-Ռամսէս քաղաքը, սակայն անկարելի է (Ելք 1.11): Այս համարէն վերջ կը պատմուի թէ Փարաւոնը կը ճնշէ Իսրայէլը ու սպաննել կու տայ անոնց բոլոր արու զաւակները (Ելք 1.12-22): Ապա Մովսէս կը ծնի (Ելք 2) եւ Ելքի ժամանակ Մովսէս 80 տարեկան էր: Ուստի ըստ այս հերթականութեան Փի-Ռամսէս քաղաքի շինութիւնը Ելքէն առնուազն 80-85 տարիներ առաջ պէտք է ըլլայ: «Ուշ ելք»ի թուականով իսկ կը հասնինք Ն. Ք. 1355ական թուականներուն, այսինքն Եգիպ-

¹ Wood, 476:

² Yigael Yadin, et al., Hazor I, Jerusalem, 1958; et al., Hazor II, Jerusalem, 1960:

³ Waltke 43-44, Wood, 476:

տական գահին 18-րդ գերդաստանին: Այսինքն, եթե մինչեւ իսկ Ելքի Փարաունը Ռամսէս Բը ըլլար, կարելի չէր որ Փի Ռամսէս քաղաքը իր հրամանով շինուած ըլլար:

Կ'առարկուի թէ «Ռամսէս» անունը բնաւ չէ գործածուած նախքան 19-րդ գերդաստանը¹: Ծննդոց գիրքի 47.11 համարը բաւարար պատասխան է, ուր կը հանդիպինք Ռամսէս անուան գործածութեան: Յովսէփ իր հայրն ու եղբայրները կը տեղաւորէ Ռամսէսի շրջանը: Այս համարը մեզի ցոյց կու տայ երկու կարելիութիւններ. կամ Ռամսէս անունը 19-րդ գերդաստանէ շատ առաջ կը գործածուէր եւ կամ Ծննդոց գիրքի ապագայ արտագրողները քաղաքներու անուններու մասին որոշ նորացումներ կատարած են: Նաեւ կ'առարկուի, որ խմբագրական նորացումներ կարելի չեն: Hoffmeier օրինակներ կը բերէ ըսելով թէ, երբ նորացում մը կար անպայման քաղաքի հին անունն ալ կը նշուէր²: Սակայն ցոյց կու տայ թէ 26 անգամ կատարուած նորացումներու մէջ միայն 8 անգամ քաղաքին հին անունը դրուած է: Ուստի կարելի չէ այդպիսի պարտադրութեան մը մասին խօսիլ³:

Երկու ձեւով ալ առարկութիւնները անհիմն կը դառնան: Քանի որ ուշ Ելքի պաշտպանները կը պնդեն որ, թէ Ռամսէս անունը չէ գործածուած եւ թէ գոյութիւն չունի խմբագրական նորացում: Սակայն առանց այս երկու առաջարկներէն գոնէ մէկը ընդունելու կարելի չէ բացատրել Ծննդոց 47.11ը:

Նաեւ կ'ըսուի որ Սաղմոս 78ի մէջ կը գործածուի Տայան անունը եւ ոչ թէ Ռամսէս անունը, ցոյց տալու համար պատիժներուն պատահած շրջանը: Ուրեմն ինչո՞ւ չէ նորացուած⁴: Wood ցոյց կու տայ թէ Տայանի շրջանը այն տեղը չէր ուր Իսրաէլ կը բնակէր: «Ուստի համեմատել Ռամսէս ու Տայանը կը նմանի խնձորն ու նարինջը իրար հետ համեմատել» կ'ըսէ ան⁵:

Նաեւ կ'ըսուի թէ, եթէ Ռամսէս անունը կը նախընտրուի որպէսզի հասկնալի ըլլայ տուեալ շրջանի ընթերցողներուն, ապա տրամաբանութիւնը կը պահանջէ որ այդ Ռամսէսի շրջանին ծաղկած ժամանակներուն պէտք է ըլլայ, որ է Ն. Ք. 1270-1120 թուականները: Այս կը համապատաս-

¹ Lawrence, 37:

² Hoffmeier, 233-234:

³ Wood, Jericho:

⁴ Hoffmeier, 233-234:

⁵ Wood, Jericho:

խանէ, ըստ «վաղ ելք»ի տեսութեան Դատաւորաց երրորդ շրջանին, որ կանոնական գիրքերու գրականութեան մասին ոչ մէկ ապացոյց գոյութիւն ունի: Ուստի կարելի չէ, որ այս շրջանին նորացում մը եղած ըլլայ¹: Սակայն Wood շատ տրամաբանականօրէն կը պատասխանէ ըսելով թէ. «քանի Ռամսէս անունը այդ քաղաքին վերջին անունն էր, ապա բնական է, որ ամենավերջին անունով յիշատակուի»²:

Սուրբ Գիրքին մէջ կը հանդիպինք բազում նման նորացման օրինակներու: Բաւարար է միայն յիշել Բեթէլը, որ անուանուեցաւ Յակոբի կողմէ (Ծննդ. 28. 19) սակայն ատելի առաջ յիշուած է նոյն անունով (Ծննդ. 12. 8)³:

Ուստի Փի-Ռամսէս անունը ապացոյց մը նկատել կարելի չէ:

գ. Ինչո՞ւ Merneptahի յուշարձանը ապացոյց մը չի կրնար ըլլալ

Արդէն բոլոր ժամանակակից մասնագէտներ այս յուշարձանի արձանագրութիւնը ցոյց չեն տար որպէս «ուշ ելք»ի վերջնական փաստ, այլ միայն ապացոյց մը թէ՛ ելքի թուականը չի կրնար ատելի ուշ ըլլալ⁴:

դ. Ինչո՞ւ ուխտի կաղապարը փաստ մը չի կրնար ըլլալ

Այս նիւթի շուրջ Wood ցոյց կու տայ թէ Kitchen յեղաշրջած է Հիթիթեան եւ Սուրբ Գրային ուխտերու համակարգերը:

Wood իր կազմած աղիւսակներով ցոյց կու տայ թէ հնգամատեանի մէջ կարելի չէ խօսիլ ուխտի միատեսակութեան մասին: Երեք զատ աղիւսակներու մէջ կը ներկայացնէ Ելից, Ղեւտացոց եւ Բ Օրինաց գիրքերու կազմութիւնը, ուր կարելի չէ ուխտի մը ձեւի գոյութեան մասին խօսիլ: Նաեւ Յեսու 24ի մէջ եղող ուխտը Kitchenի ներկայացուցածէն բոլորովին այլ ձեւ մը կը պարզէ: Հետեւեալն է Յեսու 24ի ուխտի կաղապարը.

Վերնագիր

Պատմական նախաբան

Համաձայնութիւն

Երդում

Անէծք

Երդում

Վկայութիւն

¹ Hoffmeier, 233-234:

² Wood, Jericho:

³ Wood, 479:

⁴ Hoffmeier, 232; Lawrence, 37:

Համաձայնություն

Երդում

Աանդական տեքստ

Վկայություն¹

Ինչպես կը տեսնուի համակարգը բոլորովին տարբեր է: Նաեւ Wood կը նշէ թէ ուխտի մէջ գտնուող «երդում» բաժինը Հիթիթեան ուխտերու մէջ գործածուած են Ն. Ք. 1600-1400 թուականներու միջեւ, եւ ոչ թէ՛ Ն. Ք. 1400-1200ի²:

ե. Ինչո՞ւ ապարանքի չգոյութիւնը ապացոյց մը չի կրնար ըլլալ

Տրամաբանութիւնը կը պահանջէ, որ ապարանքի մը չգոյութիւնը, ապացոյց պէտք է նկատուէր միայն, եթէ այդ շրջանի մասին բաւարար տուեալ չկայ եւ ոչ թէ ապարանք: Քանի որ բաւարար պեղումներ չէին կատարուած ու յստակ խօսելու համար անհրաժեշտ տուեալները կը պակսէին: Այս նիւթի մասին անցեալ ժամանակ կը խօսինք երբ կ'ըսենք «պէտք է նկատուէր», քանի որ Wood հիմնուելով Manfred Bietakի կատարած պեղումներու եւ հրատարակութիւններու վրայ³ ցոյց կու տայ թէ Նեղոսեան գետափի, Փի-Ռամսէս քաղաքէն մէկ մղոն հեռաւորութեամբ, հարաւարեւմուտք շրջանի մէջ յայտնաբերուած է հսկայ արքունական պալատ մը⁴: Ան նաեւ ցոյց կու տայ թէ այս պալատը կառուցուած է մինչեւ իսկ 18-րդ գերդաստանի ժամանակ: Ուստի այս նիւթը կրնանք փակուած նկատել:

զ. Իսկ ինչ կը վերաբերի Երիքովի գրաման փաստարկներու անբաւարարութեան կամ չգոյութեան

¹ Wood, 483:

² Wood, 482:

³ **Manfred Bietak**, Avaris, the Capital of the Hyksos: Recent Excavations at Tell el-Dab'a (London: British Museum, 1996) 67-83; The Center of Hyksos Rule: Avaris (Tell el-Dab'a), in The Hyksos: New Historical and Archaeological Perspectives, ed. Eliezer D. Oren; Philadelphia: The University Museum, University of Pennsylvania, 1997, 115-24; Dab'a, Tell el-, in Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt 1 (ed. Donald B. Redford; New York: Oxford University Press, 2001) 353; Manfred Bietak, Josef Dorner, and Peter Jnnosi, Ausgrabungen im dem Palastbezirk von Avaris. Vorbericht Tell el-Dab'a/Ezbet Helmi 1993-2000, Egypt and the Levant 11 (2001) 27-119; Manfred Bietak and Irene Forstner-Mueller, Ausgrabungen im Palastbezirk von Avaris: Vorbericht Tell el-Dhab'a/Ezbet Helmi, Frühjahr 2003, Egypt and the Levant 13 (2003) 39-50: Ըստ՝ Woodի 482-84:

⁴ Wood, 483-84:

Այս նիւթի մէջ վեճերը կը շարունակուին, սակայն Երիքովի մասին եղած փաստերը եթէ չեն օգներ «Վաղ ելք»ի տեսութեան, ապա բնաւ չեն օգներ «Ուշ ելք»ի տեսութեան, որովհետեւ Kenyon թուականը կը տանի մինչեւ Ն. Ք. 1550: Իսկ Wood 1990 թուականներուն կատարելով պեղումներ Երիքովի մէջ ցոյց տուած է թէ Kenyon սխալ մեկնաբանած է տուեալները: Ան ցոյց կու տայ թէ Garstang չէ սխալած եւ թէ Երիքովի կործանումը պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ 1400ական թուականներուն¹:

Սակայն ինչպէս կ'ըսէ Lawrence, փաստերը կը պակսին եւ դեռեւս յայտնաբերուելիք շատ բան կայ:

Մէկ բան յստակ է՝ Երիքովի մէջ ահաւոր կործանում մը տեղի ունեցած է եւ քննարկումներն ու աշխատանքները դեռ կը շարունակուին²:

է. Գայ քաղաքը

Նաեւ պէտք է նշել թէ Սուրբ Գիրքի մէջ յիշուած է, որ Յեսու բոլորովին այրեց Գայ քաղաքը (Յես. 8. 28): Այս մասին ալ վեճեր գոյութիւն ունին, սակայն առ այսօր կարելի չէ եղած գտնել այս քաղաքի տեղը³: Առաջարկներ եղած են, թէ Khibet el-Maqtir պատմական Գայ քաղաքն է, սակայն վերջնական խօսք մը ըսելու համար դեռ շատ կանուխ է⁴:

ԵՋՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով մեր աշխատասիրութիւնը կը հասնինք հետեւեալ եզրակացութեան թէ Աստուածաշնչի տուեալները պէտք է ընդունինք ճիշդ: Գիտական ապացոյցները հակառակ բոլոր բացասական ջանքերու կը հաստատեն Սուրբ Գրային տուեալները: Մենք չենք գտներ որեւէ պատճառ մը Ելքի թուականը տանելու 13-րդ դարու առաջին կէսին:

ԻՍՐԱՅԷԼ ՈՐ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԵԼԱԻ ԵԳԻՊՏՈՍԷՆ

Տրթաղ Քին. Ուզունյան

*Բանալի բառեր - Ելք, ուշ ելք, վաղ ելք, Եգիպտոս, Իսրայէլ, թուական, Ազա-
տախոհ Աստուածաբանութիւն, Պահպանողական Աստուածաբանութիւն*

¹ Wood, Jericho:

² Lawrence, 58:

³ Waltke 38-39, Wood, 476:

⁴ Wood, 487:

Հին Ուխտի պատմության մէջ հիմնական տեղ ունին թուականները: Թագաւորաց գահակալութեան թուականները, շատ պատահարներու մինչեւ իսկ ամիսն ու օրը բժախնդրօրէն կը նշուին: Սոյն հաշուարկումները կը սկսին պատահարի մը հաստատ թուականէն, որն է Տաճարի շինութիւնը: Իսկ Աստուածաշունչի մէջ տաճարի շինութիւնը կը դրուի Ելքի 480րդ տարիին: Ուրեմն յետ Մովսէսի բոլոր թուականները հիմնուած են Ելքի թուականին վրայ: Ուստի սոյն աշխատանքով կը ներկայացուի Ելքի թուականի մասին եղած տարակարծութիւններու եւ տարբեր տեսակետներու քննարկումը: Կը բացատրուի երկու մօտեցումներու՝ «ուշ ելք»ի եւ «վաղ ելք»ի տեսութիւնները: Կարգով կը քննարկուին վիճաբանութիւններու գլխաւոր տեսականները եւ ապա կը ներկայացուի եզրակացութիւն մը, որ բոլորովին համապատասխան է Աստուածաշունչի տուեալներուն:

Նաեւ սոյն քննարկումներով համեստ ներդրում մը կը հետապնդուի ու ցոյց կը տրուի թէ Աստուածաշունչը որոշ շրջանակներու, մանաւանդ ազատախոհ աստուածաբանութեան դպրոցի պնդումին պէս սոսկ գաղափարական, բարոյական կամ աստուածաբանական բնագիր մը չէ, այլ անոր մէջ նշուած ամէն ինչ պատմութեան մէջ ստուգապէս եւ գրուած ձեւով տեղի ունեցած է:

Սոյն աշխատութեան հեղինակը կը պաշտպանէ «վաղ ելք»ի տեսութիւնը եւ կը պատկանի պահպանողական Աստուածաբանական դպրոցին:

В КАКОМ ГОДУ ИЗРАЕЛЬ ВЫШЕЛ ИЗ СОСТАВА ЕГИПТА

Отец Трдат Узунян

Ключевые слова - *Исход, поздний Исход, ранний Исход, Египет, Израиль, год, либеральное богословие, консервативное богословие*

В Ветхом завете значительное внимание уделено датам. Названы годы царствования царей и многих событий вплоть до обозначения конкретных месяцев и дней. Данные расчеты начинаются от точного года события строительства Храма. В Библии строительство храма отнесено к 480г. - после Исхода. Далее все даты Моисея опираются на дату Исхода. Итак, данная работа представляет обсуждение разногласий и различных позиций по поводу определения даты Исхода. Рассматриваются два подхода - теории “позднего Исхода” и “раннего Исхода”. По порядку анализируются главные точки зрения дискуссий, а также представляется заключение, которое полностью соответствует библейским данным.

Рассматривая эти сведения, мы предполагаем внести скромный вклад и показать, что Библия, как принято считать в некоторых кругах, особенно либеральной богословской школой, не является лишь идеологическим, нравоичи-

тельным или теологическим сочинением, но все приведенные в ней в записанном виде события с точностью происходили в реальной действительности.

Автор работы отстаивает теорию “раннего Исхода” и принадлежит к консервативной Богословской школе.

IN WHICH YEAR ISRAEL DIVIDED FROM EGYPT

Father Drtad Uzunyan

Key Words - *Exodus, late exodus, early exodus, Egypt, Israel, date, liberal theology, conservative theology*

In Old Testament history, dates have a foundational place. The dates of kings' accession to the throne, and the year, month and day of many important events are carefully recorded. The dating calculations are done beginning with one foundational event, the construction of the Temple. The date of the construction of the Temple in turn is recorded as the 480th anniversary of the Exodus. Simply put, all dating after Moses is based on the date of the Exodus. In this study, different perspectives are considered, and two approaches are explained in detail: Early Exodus and Late Exodus. Arguments are gathered and examined under basic headings and a result is obtained in full agreement with biblical data. Additionally, in this study a small contribution is made to the demonstration that, in contrast with the claims made in some circles and Liberal Theology, the Bible is not only an intellectual, ethical, or theological book but all of the events it records truly happened and were experienced as recorded. The author of this work follows the conservative school supporting the Early Exodus theory.